

Malezyjosc pocztową niewczyniono ryczałtem

РІДНА МОВА

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИЙ МІСЯЧНИК,

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ: WARSZAWA, UL.
STALOWA 25 т. 10, ТЕЛ. 10-24-05.
КОНТО ЧЕКОВЕ: П. К. О. № 27110.
РЕДАКЦІЯ ВІДПОВІДАЄ НА ЛИ-
СТИ Й ВЕРТАЄ РУКОПИСИ ЛІШЕ
ТОДІ, КОЛИ НА ТЕ ДОЛУЧЕНО ВІД-
ПОВІДНОГО ПОЧТОВОГО ЗНАЧКА.

ПРИСВЯЧЕНИЙ ВИВЧЕННЮ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР І ВИДАВЕЦЬ
Проф. Д-р ІВАН ОГІЕНКО

ПЕРЕДПЛАТА В КРАЮ: НА РІК 6 ЗЛ.,
НА ПІВ РОКУ 3 ЗЛ., НА ЧВЕРТЬ РО-
КУ 1,50 ЗЛ. ВА ГРАНИЦЕЮ 1 АМ. ДОЛ.
(АБО ЙОГО ВАРТІ ТЬ УВІ ІНШІЙ ВА-
ЛЮТІ) РІЧНО. — РУКОПИСИ ДЛЯ ДРУ-
КУ МУСТЬ БУТИ НАПИСАНІ НА
МАШИНІ (АБО НАЙВИРАЗНІШЕ РУ-
КОЮ). — ЦІНА ПРИМІРНИКА 50 ГР

РІК I.

БЕРЕЗЕНЬ 1933 РОКУ

ЧИСЛО 3.

Походження українських слів.

2. „Осоружний“.

Хоч слова цього — як і невіддільних від нього »осоруга« (рос. »что - либо надоевшее, опостылевшее«), »осоружитися« (рос. »опостылеть, опротиветь«) — вживає в мові своїй сам великий основник новішої української літератури, Іван Котляревський, воно й досі не звертало на себе уваги етимологів (дослідників походження слів), і навіть Етимологічний словник Міклошіча не подає про нього жадних відомостей. А згадати про це слово Міклошічу треба було хоча б при словінськім слові *o-soren* »суворий, похмурий«, що його подає він без жадних пояснень на ст. 316 своєї праці і що значінням своїм не багато відріжнюється від українського слова.

Скажу навіть більше: значіння слов, прикметника *osogep* і українського »осоружний« можна легко привести до одного знаменика, коли припустити, що в центрі їх лежала уява »чогось важкого«. Але в мові індо-європейській був

3. „Лóхнути“

Походження цього слова, що найчастіше вживається в формі 1 особи однини теперішнього часу »лóхне ми ся« — »мені сумно, тоскно«, поскільки знаю, задовільняюче ще не вияснене. Міклошіч у своїм Словнику зовсім зрікся пояснити його, а Бернекер хоч і спробував був розігнати туман над тайною його походження, але не так, щоби його можна було повітати

добре відомий пень *sōg-, докладніше *svōr- (де *v* — то рухоме нескладотворче *u*) власне в цім значенні. Від цього пня ведуть свою історію з одного боку лат. *sērius* »серйозний«, а з другого лт. *svarūs* важкий, д. в. и. *swari*, н. в. и. *schwer* (Walde² EW 702, Trautmann Balt.-slav. Wb. 296); остання група слів відріжняється від *osoren* і українського »осоружний« головно тим, що має *u* по *s*, але це не повинно нас бентежити, як і присутність *u* в нім. *Schwester* при відсутності його в словянськім »сестра«.

Формальна сторона українського слова »осоружний« не має трудностей для вияснення. Слово це повстало від »о-сorуга«, де *o* — то префікс (приставка), що збільшує значіння коріння (пор. рос. о-громный, о-громадный, сербо-хорв. ḥтаплји »менший« і т. п.), а *-уга* — той самий побільшуючий суфікс (закінчення слова), що його маємо в польськім *pie-doł-ęga* і українськім *не-дол-үгій*.

— сумувати.

з успіхом. Справді, на його думку (»Ety-
mologisches Wörterbuch« I 734) укр. »лóх-
нути« повстало від того ж пня, як і болг.
лош — недобрий і сербське лóш (та-
кого ж значіння), але, не кажучи вже про
те, що від цього коріння в східно-словян-
ських мовах не збереглося жадних ін-
ших слідів, проти здогаду Мюнхенського
професора промовляє особливо ось це.

Через те, що »стан сумування« визначає майже те саме, що й »стан більш-менш неокресленого неспокою й навіть страху«, то від лохнути неможна відділяти речівника лох — страх, прикметника лохливий — ляклівий і дієслова лохати — лякати. Це справді й зробив Міклошіч в своїм Етимологічнім словнику ст. 172. Коли ж так, коли лох і лохнути належать до одної родини слів, то їхне о в жадному разі не може бути однакове з корінним голосним південно-словянського *lošь*: у цім останнім *o* прасловянського походження, а таке *o*, бувши в закритім складі, перейшло на українському ґрунті на *i*. Ось тому, колиб правда була на боці Бернекера, то ми замість лох і лохливий чекали б *ліх і *ліхливий.

Але нічого подібного на ці форми в українській мові не знаходимо. А це ясно свідчить про те, що в основі українських лох і лохнути лежить не корінь лох-, але лъх¹. Звідки ж веде він свою історію?

Важучи те, що словянське *x* (*ch*) найчастіше повстало з іде. (іndo-европейського) сполучення приголосних *ks*, ми маємо право відбудувати початкову форму

¹ Прасловянське *ъ* дало в українській мові таке *o*, що ніколи на *i* не переходить: рот, мох, лоб і т. п.

нашого слова як *lūks-. А цей останній — то тільки поширення того пракоріння *lūk-, що такий частий у мовах балтійських. Маю тут на увазі найперше давньо-прусське *kaima-luke* »сумує за батьківшиною«; тут *luke* має те саме чи майже те саме значіння, що й українське »лохне ми ся«; потім — литовське *laukti*, *lukti*, що іх значіння »ждати« не далеке від »сумувати« в українськім лохнути; на кінець, давньо-прусське *laukit*; його значіння »шукати« повстало, певне, з »сумно озиратися по боках«.

Що ж до давніших родичів балтійських слів, то головніші з них уже подав Trautmann у своїм »Balt.-slav. Wörterbuch« 151. Москва. Проф. Д-р Г. Ільїнський.

Примітка. Використовуючи ласкаве авторово запрошення подати й свою думку про походження українських слів, до вище поданого додам, що слово «лохнути» дуже рідке в українській мові; Словник Б. Грінченка знає його № 378 як »быть въ отчаянії« й подає приклад із Новоград-Волинського повіту: Чого ти так лохнеш? Зате сам пень -лох- (страх, ляк) надзвичайно поширений в українській мові з ріжними приставками: переволох, переволохати, полобх, полоханий, полохання, полохати, полохкий, полохливий, полошити, полошкаги, сполох, сполохати, сполохнути, сполошити і багато т. п. Бернекер свое «лохне ми ся» взяв із західно-українських говірок, бо східно-укр. такого не знають. І. Огієнко.

Знахідний відмінок мужеського роду в формі РОДОВОГО.

Нарис із історичної складнії української мови.

(Продовження).

III.

Заміну знахідного відмінка неживих речівників мужеського роду формую родового знаходимо по всіх живих словянських мовах, а то ознака, що явище це надзвичайно давнє; тільки процес цей ріжні мови знають не в однаковій мірі, — в одних він досить помітний, а в других — зовсім малий.

Серед усіх словянських мов мова українська якраз і виріжняється тим, що вона процес заміни знахідного родовим знає в надзвичайно широких розмірах. Процес цей бачимо вже в найдавніших наших памятках, а це ознака великої стародавності цього процесу. Так, Пан-

декти Антіоха XI в. дають: Възяти хлѣба. Галицька Євангелія 1144 р.: Нѣсть добро от'яти хлѣба і т. п. Лаврентіїв Літопис (з рукопису XIV в.): Почаша мири просити 30, Посла мужи свои построити мири 32, Постави кумира надъ рѣкою 78. Стрятинський Служебник 1604 р.: Помяни, Господи, града сего 168, Преподати намъ пречистаго тѣла твоєго 180. Апостол Львівський 1639 р.: Прошуши мири 30 (а в Апостолах московськім 1574 р. і київськім 1630 р.: прошуши миръ). Литовська Метрика 1497 р. т. 191 В: Просил в нас именеца Гостомля ст. 559, Просил в нас манастира 597, Он того монастира надказил 598, Про-

сил в нас фольварка 613, Просил в нас сельця на имя Лопаша 619, Просил в нас озера Брозина 682 і т. п.

Або ось Крехівський Апостол 1560-х років: Добывши ножа 89, Докончивши свєта 553, Видети трупа 355, Нехай устягнет языка своєго 187 і т. п.

Жива сучасна українська мова процес заступлення знахідного формою родового в неживих реально-існуючих речівниках мужеського роду знає надзвичайно широко; але цікаво підкреслити, що східно-українські говори знають цей процес трохи сильніше, ніж говори західні; в цих останніх, напр., маємо ще живу форму знахідного займенників мя, тя, ю, ню, тоді як східні говори її не знають. Ось трохи прикладів із Чубинського: »Труды этнографическо-статистической экспедиции 1872-1878 р.р.: Несем тобі вінка III 246, Дай нам того воза I 105, Зробив я воза I 106, Вона всім гарбуза давала II 92, Він зліз на того дуба II 235, Зашила Андрею живота I 182, Вирвав одного кавуна II 148 і т. п.; із тому V: Як скочу голубця 10, Вдарила тропака 1131, Ти втратиш віночка рутяного 35, Пішла Гандзя в поле жати та забула серпа взяти 1114, Молодиці підпоїли і жупана підкроїли 1119, Ой дід бабі купив бути, а ще к тому й кожушка 1134, Та пішла жена на базар та купувати топора 1136, Найму ще собі баса 1155, Він вихватив пістолета 1161, Дали в ткача деркача, дали в кравця буханця, дали в шевця ремінця 1163, На тобі пятака 1165 і сила т. п.

Ось приклади з »Українські приказки« М. Номиса 1864 р., де зібрано добірний матеріал із народніх уст: Микола поставить колач 507.508, За короля Саса іж хліб та розвязуй паса 679, За царя Саса іж хліб, хоч розпережи паса 679 (пор. польське: Za króla Sasa jedz, rój i popuszczaj pasa); Ой дай, жінко, нагая 943, Язика прикуси 1126, Прикуси язика 1126, Колиб пан за плуга узявся 1143, На зіму треба старатися кожуха 1201, І собаки не брехали, як кожуха викрали 1889, Я його знаю, як лихого шеляга 2887, Уклав Бог душу як у пня 2915, Носа вкрутити 4174, Носа втерти 4175, Йому колись утруть носа 4175, Вкрутили хвоста 4176, Дала

драла 8806, Прибери пня, дай йому ім'я 11173, Прибери пня, то й пень гарний 11173, Вбери й пенька, то стане за панка 11172, Поскачи діда, Скачи діда 11296, Гостинця купив 12431, За Марусю пятака 12524, Дати ляща в пику 3852, Із-зів ляща 3972 і сотні т. п.

Ось селянин Ковельського повіту пише мені: Щіро прошу віслати чека.

IV.

Українська наддніпрянська літературна мова так само надзвичайно широко знає цього процеса. Ось трохи прикладів із наших письменників. »Енеїда« Ів. Котляревського: Дали нам греки прочухана I 14, Я вам потилишника дам 21, Урізать носа IV 24, Носа хотъ кому утрутъ IV 28, За гріхи ім носа втрутъ III 32, Я дам тобі ляща в пику I 33 і т. п. У Т. Шевченка: Вітер лама дуба, Вторгувала, серденъко, пятака. Часті ці форми навіть у такого глибокого знатця народньої мови, як Марко Вовчок, »Народні оповідання« 1861 р.: Простягає мині глечика 10, Я небожятам якого гостинця дам 19, Дам тобі на місяць карбованця 24, Дак ми зрубали дуба да й упустили в землю так, як хреста 65, Купив вам гостинця 84, Ну лиш у хрешика 87, Нехай він хотъ і місяця схопить 139, А вона плете свого вінка 143, Повісила вінка над водою 143, Зняла свого вінка 144; т. II 1862 р.: Дружки обсіли стола 66. Стороженко: Генерал такого мені дав потилишника; »Марко Проклятий«: Єще вдару тропака 52, Дали дропака 122. П. Куліш »Чорна Рада«: Швидко ми вам хвоста вкрутимо 72, Вибивають під бандуру гопака 259. Мирний, »Хиба ревуть воли«: Иноді було й буханця уліпити 26. Старицький, »Поезії«: Взяв пакета 12, Носить ножа 134. Б. Грінченко, »Під тихими вербами«: Силкувався крутити білявого вусика 75, Вхопив дрюка 121 і т. п.

Дуже цікавого приклада знаходимо в »Чорній Раді« 1857 р. П. Куліша: в тексті він надрукував був: Каже, ухопивши за ус (ст. 132), але в кінці книги, в друкарських помилках ст. 429 виправив це на народнє каже, ухопивши за уса (одного).

Сучасні наддніпрянські письменники так

само дуже часто й вільно вживають форми родового замість західного. Напр. О. Курило, »Уваги« 1925 р.: Щоби висунути в реченні прикметника 58, Берега дати 81. Тичина, »Золотий Гомін« 1922 р.: Кую в лоба глитаям 70. Остап Вишня, »Вишневі усмішки«: По вас буде побито нового-новісінського віника 15. М. Гладкий і К. Туркало: »Практичний російсько-український словник« пишуть ст. З: Складаючи цього словника. М. Гладкий: Наша газетна мова, 1928 р. ст. 156: Подавмо тут дописа. На почтових радянських картках офіційно видрукувано: »Одержаня листа своєчасно тому, що на листі зазначено індекса«.

Найкращим українським стилістом нашого часу треба вважати безумовно Максима Рильського (з Київщини, Сквищчина), а найліпші зразки літературної української мови дав він у своїм високоціннім перекладі 1927 р. »Пана Тадеуша«. І отож М. Рильський все пише: Казав йому ножа мисливського гостріти 94, Уяв годинника 94, Возному казав папера проковтнути 172, Добувши папера з пазухи 173, Ножа приклавши до руки 218, Там обітрє штика 236, Надіти встиг мундира 296, Взялись меча розглядати 308, Є кому віддать мого меча 309, Бере меча до рук 320, Вуса покрутив 323 і багато т. п.

В радянських журналах ці форми панують тепер. Так, у »Життя й Революція« 1932 р. кн. 2-3 знаходжу зовсім добре у Колесника: Одсовує фотеля 22, Бере зошита 31, Покласти щеденника 31, Бере портфеля й капелюха 32, Держав папірця 33, Накинув плаща і взяв кашкета 37; у Ю. Зорі: Скинув кашкета 48, Сник прибере регулятора влади 48, Тримаючи райсфедера 49, Креслив удосконалленого розподільника 49, Відремонтував верстата 55, Розпаковуючи кошеля 56, Показав усім брудного пальця 58, Зморшив носа 60; у Д. Косарика: Складає іспита 82, Біжить на кулемета 84 і силат. п.

Ось »Збірник Секції граматики української мови« 1930 р. т. I, Київ, дуже пильна редакція Проф. Ол. Курилової, а в нім знаходимо: Ручкою заглиблювати драпака 158, Висунути прикметника 165, Дієслово вимагає західного відмінка 179.

Жива російська мова добре знає заміну західного формою родового, але мова літературна цієї заміни майже не допускає, а пуристи чистоти літературної мови забороняють її зовсім. Ось тому під впливом російської школи й російської літературної мови часом і знаходимо і в письменників наданіпрянських виразне оминання родового на користь західного. В »Енеїді« Котляревського немало московізмів, а тому він частенько знає й прямий предмет речівників муж. роду в формі західного, а не родового, напр.: Обіщаюсь ляпас дать 19, На голову бриль наложив 22, Піджав хвіст 23, Піднесла ім пирожок II 16. Тим же російським впливом можна пояснити цю форму і в інших письменників, а в поетів — ще й вимогами розміру. М. Рильський, »Пан Тадеуш«: Обдивитись пас 94, Ще не зав'язано мені світ 312, Докінчує полонез 325 (треба безумовно: Докінчує полонеза, бо тут скоріше взагалі правдивий родовий, див. примітку вище на ст. 46). Ю. Зоря (»Ж. й Р.« 1932 кн. 2-3): Прив'яже п'ятак 56. Д. Косарик, там само: Тягне кулемет 81, Везучи пакет 82 і т. п.

Усі наші наукові граматики (Проф. Є. Тимченка, Прсф. С. Смаль - Стоцького, Прсф. О. Курилової і др.) виразно зазначають оригінальність цього явища в нашій мові й нікому з них і до голови не прийде забороняти вживати цієї форми в мові літературній. Так, проф. Є. Тимченко в своїй праці: »Українська граматика«, Київ, 1917 р. на ст. 96 подає навіть яко норму для української літературної мови: »Акузатив однини іменів живітних подібний до генитиву і кінчається на *a*, а неживотних подібний почасти до номінативу, почасти до генітиву, напр.: найде кия, найшов гриба, має рубля, упустив персня, зустрічає мороза, збудував млина, дай воза, найшла осокора, хвоста в зуби взяв, купити возика, сажати ключа, дам червінця, несу рублика, бери серпа, виняв ножа, прибери пня, розперахни паса, бити вітра, ножика держить, за плуга взявся, підійшов під дуба, вирізав здорового дружка, бублика зіси, не клади пальца в рот. Всі приклади з фольклорного матеріалу«.

Академічний »Російсько - український

Словника», що також подає норми літературного вживання окремих слів, надзвичайно часто коло відповідних дієслів подає »що і чого«, цебто вважає захаідний у формі родового за явище нормальнє в мові літературній. Напр. у т. III читаю: Набувати, набути, здобувати, здобути, добувати, добути що і чого, придбати що і чого 514, Надбати, надобути чого 514, Привозити що, чого: Привіз піску 479, Одержаніши цього листа 445 Полагодити, направити поламаного воза 373, Чабан з наймитом обладжували воза (М. Вов-

чок) 373, — і сотні т. п., що подається, як зразок.

Правда, не брак у нас і таких пурістів (головно в Галичині), що штучні граматичні правила ставлять вище від живої мови й завзято повстають проти заміни захаідного формулою родового. Така завзятість мало оправдана, бо це ж наша цікава й оригінальна мовна ознака, така часта в живій нашій мові й менше знана в інших словянських мовах, ознака, що відріжнює нашу мову й від мов сусідніх, російської та польської. (Кінець буде).

Проф. Д-р Іван Огієнко.

Орудний одинини жіночих іменників в українських говорах.

У більшості українських діялектів, як і в літературній мові, орудний одинини жін. іменників кінчиться на **-ою, -ею**, у південнозахідних говорах звичайно на **-оу, -еу, -ом** та інші.

Закінчення **-оу, -ом** знають також і інші словянські мови: сербохорватська, словінська (Вондрак: Vergl. slav. Gram.³ II 32) і словацька (говіркове середньослов'язьке **-ои** і **-от** у словацьких грамотах XVI і XVII ст., що однак рідко подибується; Полівка: Творит. падежъ единств. числа въ словацк. нарѣчіяхъ, »Сборникъ статей, посв. Ламанскому«, ч. I, Петербургъ, 1907, ст. 106 і далі). Це привело декого з мовознавців до думки про існування якогось центрального словянського перехідного діялекту в часі перед приходом угрів у теперішні їхні оселі та перед витворенням румунського народу; одною з характеристичних ознак отого діялекту мало саме й бути закінчення **-оу, -ом** в орудному жін. іменників у згаданих мовах (Нахтігаль: Instr. sing. fem., »Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino«, III' 1921-22, фан Вайк: По поводу славянських формъ творительного падежа ед. ч. на **-ои, -оу**, »Slavia« II, 1923-24, Рамовш: Eine slovenische Form des Instr. sing. fem., »Zeitschrift f. sl. Phil.« I. 1925, Штібер: Z zagadnień podziałów dialektycznych grupy zachodniosłowiańskiej, »Lud Słowiański« I, 2. 1930 ст. A 235-А 237).

Погляд отої, хоч має дещо за собою, навряд чи втримається; годі бо дошукуватись генетичного звязку **-оу, -ом** в українських говорах із таким же словацьким, сербським і словінським. Ті форми, хоч подібні до себе, розвинулись у згаданих мовах цілком незалежно, зокрема на українському ґрунті належать до утворень новіших. Тому про їх розвій, поширення, розміщення географічне не зайдим буде подати декільки занаваг.

I. **-оу**, як відомо, розвинулось дорогою фонетичного процесу: **-ою (ои)**, з давньословянського **-јо**, по занизу міжголосівкового й нескладотворчого *i*, дало **-оу**, при чому **-у** знайшлося уже безпосередньо по голосівці, і тому перетворилося в **-у** нескладотворче (**у**); фан Вайк у згаданій статті приймає чомусь між **-ою** і **-оу** перехідну стадію **-оуу (оии)**. Таку форму рукоу, ногоу, молодицеу виказывають, як було згадано, південнозахідні українські говори, а саме: перед- і закарпатські, галицькі, говірка холмська і рідше побережъка (Побережжа — околиця між Мурахвою, Кодимою, Богом і Дністром — отже східнє Поділля. Михальчук, »Труды« VII 483).

Історичні памятники не засвідчують **-ов**; Соболевський (Лекції³ 122) згадує лише про кілька форм **-ов, -ев** у старих російських памятках, написаних у межах давньої Двинської землі з XV і XVI ст.

На українських землях історично не за- свідчено форми **-ов**, коли не рахувати Псавтиря з половини XVIII ст. в перекладі на лемківську говірку, де поряд з **-ою**, **ею**, **-и** дуже часто уживає перекладач і **-ов**: главов, тарчов, силов (І. Огієнко, ЗНТШ ХСІХ 110-111, «Поступ», Львів 1923 ст. 210).

Найстарші українські граматики із за- хідних земель подають **-ов** поряд з **-ою**: і так, Лучкай (1831) для Закарпаття по- дає тільки **-ов**, **-ев**: водов, землев, Ле- вицький (1834) для Галичини **-ов**: мамов, і **-ою**, **-ов**: дітиною (**-ов**), а вже Осадця (1864) лише **-ою**, а **-ов** як говіркове: га- лицьке й гірське.

Не цураються таких закінчень і пись- менники галицького відродження, як от Шашкевич, Могильницький, Федъкович і інші, що свою літературну мову осно- вували на народніх говорах. Галицькі на- родні колядки й щедрівки, що сягають давньої давнини й зберігають чимало ар- хаїчних форм, закінчення **-ов** не зна- ють, хіба новіші або не народнього по- ходження. Виходить отже, що явище те на українському ґрунті належить до но- віших.

В народніх піснях подибується ще рідко **-ойоу**; гороюоу, долинойоу с. Пужники

Бучацького пов. (Етн. 36, II, 48), Колин- дяни Чортківського пов., де запримітив я **-ойоу** у звичайній бесіді (дорогою), а та- кож у говірці побerezькій родинойоу (Мих., «Труды» VII, 483). Огоновський (Studien 123) визначає для тої фарми округи: Станиславівський, Бережанський і Терно- пільський. Подає він іще **-овю** (городню в піснях), а також **-овийоу** (руковою) з бой- ківських сіл Козова і Долина та з с. По- крівці біля Жидачова. Виясняє це сполученням **-ою** і **-оу**. Курило («Записки УАН XXI-XXII 404») наводить іще **-ойо**: руковою з західного Поділля без докладнішого подання місцевости.

Згадаю коротко й про закінчення **-ой**: рукой. З думкою Огоновського (ор. cit.), що воно майже чуже українській мові, не погоджується Ст. Смаль-Стоцький («Archiv f. sl. Ph.» VIII 421). Однаково приклади, що він наводить, непевні (пуш- кой лустой, розбестией з Вороніжчини), хибні («з шкурей» це род. множ., як виходить з контексту, а не орудн. одн.) або й цілком їх не має у джерелах, що він подає. Тому залишається думка Огонов- ського¹. (Кінець буде).

Львів.

Мр. Йосип Шемлей.

„КУТИК“ ЧИ „КУТОК“?

В українській мові маємо цілий ряд іменників-дублетів, що походять від одних і тих самих корінів і мають те саме значіння, але ріжняться між собою будовою й наголосом. Таких слів має українська мова багатенько, але подамо тут для при- кладу тільки кілька з них, а саме: кут-кутик-кутобк, лоб-лобик-лобобк, ніс-нісик-нособк, діл-долик-долок // ділок, сніп-сно- пик-сніпок, віз-возик-візок // возок, вовк- вовчик-вовчок, пес-песик-песок, дім-до- мік-дімок // домок, пліт-плотик-пліток, кіт-котик-коток, жид-жидик-жидок, лис- лисик-лісок, брат-братик-браток, брід- бродик-брідок, зуб-зубик-зубок, світ-сві- тик-світок, чіп-чопик-чопок, рот-ротик- роток, кіл-колик-кілок, лист-листик-листок, дзвін-дзвоник-дзвінок і т. п. Таких дубле- тів можна найти багацько, напр. у «Сло- варі» редакції Б. Грінченка. До недавніх

часів ніхто не перечив їхньої правильно- сті, однако тепер, у звязку з намаганням «відчищення» української літературної мови, деякі мовні «пурити» філологи, а ще частіше не-філологи відкидають ці дубле- ти, уважаючи їх за неправильні. Звичай- ний смертний, що не порпається в гра- матиці, не знає тепер, як йому казати, а тим паче писати, чи напр. «кутик мови», чи може «куток мови». Ця справа вимагає вияснення.

Коли приглянемося ближче до наве- дених угорі прикладів, переконаємося, що всі вони — демінутиви (зменшені фор-

¹ Форми І¹ на -ой часті в першіх писаннях Івана Франка: Напр. у «З вершин і з низин» 1887 р. читаємо: силой чудною 5, побідой 26, стежкой таємною 63, похідкой 115, градовою ту- чею 148 і т. п.; здається, це вплив мови росій- скої. В «Енеїді» вид. 1809 р. пісня 1 ст. 28 ма- ємо: съ царицей, але це московізм. І. О-ко.

ми) мужеського роду від одних корінів, та що вони ріжняться між собою: 1. наголосом, 2. наростком. Але наросток і наголос у цих дублетах так звязані з собою, що таким самим, щодо місця, наголосам відповідають такі самі наростики — і навпаки — таким самим наростикам відповідають такі самі, — щодо місця, — наголоси. Докладніша словотворчо-акцентуаційна (наголосова) аналіза цих слів показує, що: 1. демінутиви, утворені від односкладових слів наростком -ик, задержують наголос на корінному складі, напр. лоб-лобик; 2. демінутиви, утворені від односкладових слів наростком -ок, пересувають наголос на останній склад, напр. лоб-лобок.

Повстає тепер питання, котрий із цих дублетів збудований згідно з тими законами, що за ними розвивалася й розвивається українська мова, а котрий тим законам не відповідає, або коротко: чи задержати »кутик« і викинути »куток«, чи може залишити »куток« і викинути »кутик«?

Демінутиви типу »кутик-куток« творяться при помочі наростиок -ик (prasл. -ікъ), і -ок- (prasл. -ъкъ). Обидва ці наростики в сучасній українській мові ще не втратили своєї словотворчої здібності, і творять в українській мові ще й тепер цілий ряд слів, напр.: кінь—кон-ик, дощ—дощ-ик, ніж—нож-ик, біб—боб-ик, ключ—ключ-ик, став—став-ок, сад—сад-ок, син—син-ок, голос—голос-ок, млин—млин-ок і т. п. Ці ж наростики творять дублєти типу »кутик—куток«, і таке творення зовсім відповідає тим законам, що за ними твориться українська мова, тому ці дублєти — з того погляду — зовсім правильні й рівнорядне вживання їх у мові чи в письмі не є жадним прогріхом проти »чистоти« української мови.

Теж саме маємо з наголосом, що у слові »кутик« задержується на коріні, а в слові »кутоб« переходить на суфіксальний склад. Це пересування наголосу — як зазначено вище — звязане з наростиком, а докладніше, з його інтонацією. Коли застосуємо тут закон de Saussure'a, то прийдемо до висновку, що в цих випадках наросток -ик мав опадаючу інтонацію, і через те корінний склад, з такою самою інтонацією,

задержав наголос на собі, натомість наросток -ок мав зростаючу інтонацію і наслідком того наголос з корінного складу пересунувся на склад суфіксальний. Ріжні наголоси в словах типу »кутик-кутоб« — то результат прастарих інтонаційних ріжниць наростиок -ик-, -ок-, але одна й друга форма в українській мові — зовсім правильні.

Насувається мимохіть питання, чому в нас уважають одну форму за правильну, а другу за неправильну? Рами цієї статті не дозволяють на докладніше прослідження цієї справи, однак те, що в біло- та великоруській мові стрічаємо частіше демінутиви того типу з наростиок -ок, напр. білоруське: кутокъ, борокъ, возокъ, песокъ, домокъ, плутокъ, котокъ, братокъ, ротокъ, листокъ і т. п. (див.: И. И. Носовичъ: »Словарь Бѣлорусского Нарѣчія«, СПетербургъ, 1870 р.) та великоруське: лобокъ, носокъ, долокъ, снопокъ, возокъ, волчокъ, домокъ, зубокъ, ротокъ, колокъ і т. п. (див.: В. И. Даљ: »Толковый Словарь живого великорусского языка«, Москва, 1865 р.), натомість демінутиви того ж типу з наростиок -ик у тих мовах рідкі, родить думку, що демінутиви типу »куток« уживаються частіше в східноукраїнських говорах, натомість майже загальне вживання демінутивів типу »кутик« є мабуть одною з прикмет західноукраїнських говорів. Це однак тільки гіпотеза, що вимагає докладніших дослідів.

Наші кінцеві висновки з цих роздумувань такі: Обидві формі типу »кутик« і »кутоб« в українській мові правильні, і тому не має ані підстави, ані потреби викидати з мови одної з них, тим паче, що між дублєтами того типу жадної ріжниці в значенні в зах.-укр. мові не існує. Львів. Др. Іван

Маріянович Крушельницький.

Примітка. У східно-українських говорах форми кутоб - кутик сильно розріжняються, і їхня ріжниця глибоко відчувається. Це стародавня ріжниця, бо ж форми кутик - кутоб із глибокої давнини нашлось же мати ріжний наголос чи інтонацію. Речівники на -ок надзвичайно поширені і найчастіше це форми тепер просто здріблілі і тільки часом — пестливі; часом же — з відтінком захованого призирства. Багато слів на -ок уже не відчуваються за здріблілі, як напр.: дрючок, куток, мішок, шматок, жидок, садок, зубок (ча-

снику), дзвінок і т. п. (пор. такі самі: книжка, річка, свічка, чарка, памлушки і т. п.). Ніжної пестливості цим формам на *-ок* звичайно не надаємо.

Слови ж на *-ик* постійно відчуваються як пестливі, все визначають певну ніжність, все звязані з теплим почуттям. Взагалі, мають характер емоціональний (чуттєвий), звязані з афектом, чого не відчуваємо за словами на *-ок*. Через це й наголос у них переноситься на корінь, а до того що й набирає він характеру ніби музикального, здовженого. Пор.: ти мій котик, тепленький кутик, гарнесенський рóтик і т. п. Дуже великої ріжниці від здвоєного суфіксу *-ичок* (*-ик -ькъ*) тут не відчувається.

Таким чином форму »куто́к« я, киянин, відчуваю як звичайний собі речівник, навіть не думаючи про її початкову здрібнілість; форму ж »ку́тик« я все відчуваю не як здрібнілу, але як пестливу, надаючи їй відтінку ніжності. Оце й буде ріжниця всіх слів типу *кутик - кутóк*, як іх відчуваємо в східно-українських говорах.

Що в словах на *-ик* найголовніше не здрібнілість, а тільки пестливість та ніжність, про це свідчать ті слова на *-ик*, що логічно здрібнілими

бути не можуть. Коли в пісні співається: »Там орала дівчинонька воликом чорнен'ким«, то тут не про »маленького волика« мова, бо він був собі віл як віл. Так само коли Шевченко пише: »Із діброви козак виїжджає, під ним коник воронен'кий наслу ступає«, то тут знову не про »маленького коня« мова, ніякої здрібнілості тут ми не відчуваємо, зате ясно відчуваємо пестливість, і то підкреслену пестливість.

Річ ясна — в часопису скоріше буде звичайний собі »куто́к«, без усякої ніжності й пестливості (хиба для того, хто пише його залюбки, буде це *кутик*).

В західно-українських говорах, поскільки я запримітив, ріжниця між формами на *-ик* та *-ок* відчувається багато менше, це бо потроху губиться стародавнє почуття цих форм, але ріжний наголос проте свідчить про неоднаковість їх початкового значіння.

Звертаю ще увагу, що в »Збірнику Секції граматики української мови« 1930 р., Київ, кн. I на ст. 73-113 з'явилася добра праця В. М. Дяконенка: »Здрібнілі форми в українській мові«; тут і відповідна література.

Д-р Іван Огієнко.

Єднальний злучник *i*, *Й*, *та*, *та й* і закони милоззвучності.

Українська мова наймилозвучніша з усіх слов'янських мов. Ця милоззвучність спричинена ріжними явищами, а з них на першому місці бачимо усування т. зв. роззіву (по-латинськи: *hiatus*) й уподібнення стрічних шелестівок (приголосних). Ці два закони, що їх наглядно вяснив проф. Ів. Огієнко (див.: »Наглядна таблиця милоззвучності української мови«, Жовква, 1923 р., »Нариси з історії української мови« 1927 р. ст. 92-114, а сам процес повно й докладно в »Новім Часі« 1932 р. ч. ч. 69 і 72), набирають великої ваги при вживанні єднальних злучників, що саме бажаю тут коротенько зясувати.

Перше кілька прикладів: 1. розглянути і одобрити, 2. китайські і манджурські 3. зробили й приняли, 4. концерт й остання і 5. закон і європейське (з часописів). Усі подані приклади показують хибне вживання єднального злучника, через що твориться роззів або зустріч більшої кількості шелестівок.

Роззів бачимо в прикладах 1, 2, 5, хоч останній не так замітний у вимові, як два перші, що трапляються тільки в письмі, зате в вимові народня мова послідовно їх усуває, замінюючи злучник *i* на *Й*. Так треба й писати, бо ж із писаного вчиться

інтелігент, що його вимову псує також знання чужих, головно сусідніх мов. Отож запамятаймо собі такий закон: злучник *i* замінюємо на *Й*, коли перше слово кінчиться голосівкою, а друге починається від голосівки або одної шелестівки.

Що до п'ятого прикладу, не повинні ми оставити злучника *i*, бо він із найближчим *o* творить роззів, не можна замінити його також на *Й*, бо з останньою шелестівкою створить тяжкий у вимові збіг двох шелестівок: *и + й*. Те саме можна сказати ще в більшому ступні про четвертий приклад, де стрічаються три шелестівки. Отож народня мова ставить у такому разі два злучники поруч себе: *та й*, які треба писати *й* по змозі вимовлювати окремо, хоч вони мають вагу одного єднального злучника. В мові інтелігента зустрічаємо частіше в таких випадках *i*, що тут не таке різке (немиле для вуха), як в прикладах 1 і 2, через що й можна його оставить. Тут можна було б скласти такий закон: коли перше слово кінчиться двома шелестівками, а друге починається голосівкою, єднальним злучником між ними є *та Й*.

Третій приклад — зразок похибки, що грішиТЬ проти милоззвучності через стрічу трудних у вимові шелестівок. Не можемо

однак оставити на місці *й* — *i*, бо створимо різкий розрив; тут повинен стояти єднальний злучник *та* (що має теж протиставне значіння). Закон був би тут такий: коли перше слово кінчиться голосівкою, а друге починається щонайменше двома шелестівками, єднальним злучником між ними є *та*.

Наведені вгорі приклади треба отже правильно передати так: 1. розглянути *й* одобрити, 2. китайські *й* манджурські, 3. зробили *та* прияли, 4. концерт *та* *й* остання і 5. закон *та* *й* європейське (може остатись: закон і європейське).

Треба ще додати, що такі злучники, як *й*, *та*, *та* *й*, то типові українські, і тому слід їх уживати та звикати до них, як загалом до слів чи форм, що творять чисто самостійне обличча нашої багатої й гарної мови.

Самбір. Др. Антін Княжинський.

Примітка. Стаття розповідає про ті випадки, коли між словами, де стоїть злучник, не робимо павзи (перерви) в мові, бо тоді наше застосування до мілозвучності трохи міняється. Вираз: «закони мілозвучності» тут треба розуміти як дуже часте мовне явище. Див. «Новий Час» ч. 4, 69-72 за 1932 р. Річ ясна, *та* *та* *й* трохи ріжнуться я відтінками свого значіння. I. О-ко.

Письменницька мова в Галичині.

(Докінчення).

II.

Тепер хочу перейти до подробиць і подати декільки прикладів невдалих виразів, що іх багатенько знаходимо особливо в галицькій часописній мові.

Слова »узнати« частенько вживають у нас по-польськи. Українське »віднати, узнати«, це не польське *uznać*. »Узнати« це в нашій мові переконатися, зрозуміти, довідатися, зміркувати. Польське *uznać* — це наше призвати, тому нема у нас »вироку з узяння«, тільки »вирок (ліпше присуд), засуд на підставі призначення«.

»Веррати« не те саме, що »вертатися«. Не буде по-літературному сказати: »вернув до Галичини«. »Вернутися« — це віддати назад, а »вернутися« — це прийти знову.

Зовсім інакше зрозуміє негалицький українець наш вираз: »гість висів з вагону«. Всюди в Україні зрозуміють це так, що хтось на вагоні гостя повісив і гість з вагону висів... Натомість українець скаже: »гість вийшов« або просто »виліз із вагону«.

Нема в нас слова »пересістися« або »пересідатися«, це чистий полонізм; ліпше казати: »перейти, переступити«.

Недобрий також вираз: »поніс смерть, поніс страту, відніс побіду«. Адже ж смерть не можна нести, а скоріше можна б сказати, що смерть, як персоніфікація (усосіння) сили, понесла когось. Я мав нагоду переконатися, що негалицький українець розуміє цей висказ дослівно,

щебто, що хтось узяв смерть на плечі та *й* поніс її... Українець скаже просто: вмер, помер. Також не можна »віднести побіду«, тільки »здобути побіду« або просто: перемогти.

По всій широкій Україні народ каже: »записати дітей у школу«, »запис«, а в наших оголошеннях можна вичитати: »в писи (wpisy) відбудуться«.

Галицький висказ: »директора звішено в урядуванні« часом розуміють придніпрянські українці дослівно, що під час урядування директора повішено... Я був свідком, як на такий висказ галичанина українець із Курщини запитався зчудований: »Ta зашо його повішено, що він таке зробив... Має бути: припинено в урядуванні.

У нас нема слова »викрити« злочинця, а є тільки, »знайти, вислідкувати, розшукати«.

Наші часописці часом не розріжняють »її« від »їй«. »Її« відмінок знахідний та родовий, »їй« — давальний (але в мові народній денеде й »її« — то відмінок давальний).

По-українськи »сміти« значить »мати смілість«, тому вираз: »ніякі крики не сміють перешкоджати виставі« не добрий.

Правдиву дивовижу творять у нас із словом »для чого«. Його вживають по-польськи¹ на означення причини, коли

¹ Часто й пишуть його по-польському разом: длячого, тоді як в літературі нашій принято писати: для чого. I. О-ко.

воно в українській мові означає ціль. Я читав у підручнику рахунків для народніх шкіл таке: » $5 \times 8 = 40$. Для чого?« Це не добре, бо українець зрозуміє цей запит так, що треба відповісти, в якій цілі $5 \times 8 = 40$. Повинно бути: »Чому?«.

Недобре вживається в Галичині прийменника »мимо«. Вираз »мимо великих зусиль не вдалося« не зовсім український. Ліпше казати: »хоч починено великі зусилля, без огляду, не зважаючи на зусилля«. У нашій мові »мимо« означає тільки »побіч, попри, біля«.

Вираз: »Вправді зібрано суму 20.000 зл., та ця сума є недостаточна для будови українського театру« невідповідний. Повинно бути: »хоч зібрано« і. т. д.

Також не по-українському сказано: »Багато людей відійшло від каси задля браку місця в театрі. «Українець зрозуміє це так, ніби багато людей відійшло від каси на те, щоби в театрі настала не-

достача місця, що очевидно є чисте непорозуміння. Повинно бути: »багато людей відійшло з причини, або через брак місця«.

Вираз: »Через пять днів падав дощ« не український, а українець зрозуміє його так, що »пять днів була погода, а тільки по п'ятьох днях став падати дощ«. Має бути: »пять днів падав дощ«.

»Глядіти і дивитися« не однозначні слова, »Глядіти« визначає »пильнувати« (глядіти дітей).

Можна би навести ще багато прикладів невідповідного вживання слів у галицькій письменницькій мові, та повний їх збір не вміщається в рамках одної статті¹.

У праці над поправою своєї мови найбільше послужить нам тісніший зв'язок із народом. Жива народня мова була й завсіди зостанеться у всіх народів оживляючим джерелом, що є незмінним багацтвом найчистіших перлисто-красних узорів.

Д-р Вол. Виногородський.

Рідна мова й лікар на провінції.

Ніби що спільногого має праця лікаря з питаннями розвитку й чистоти рідної мови? Адже ж сперечатися з хворим про мовознавство та про мову було б зовсім не на місці, — йому треба передовсім подати поміч та вернути громадянству здорового члена.

Але лікар, і взагалі кожний член медичного персоналу, є також член громадянства. У наших обставинах лікар — до певної міри навіть упривileйований член українського громадянства, бо незалежна професія звільнює його від жури за посаду й дає можливість говорити тоді, коли інші змушені мовчати. Тому здорове почуття національного обов'язку не раз змусить його виступити в обороні прав своєї мови там, де ці права легко в важать. Але виступаючи активно в обороні рідної мови, він іноді може стрінутися з недотепними закидами — мовляв, ваша мова »мужичак«, вона ще неустійна, нерозвинена тощо. Ці закиди доводиться чути від ріжних шовіністичних кол, що часто глузують собі з української мови. Тому кожний громадський діяч (а таким є кожний лікар) мусить знати, яку належить дати на це відповідь та як бо-

ронити свої національні права перед наступом чужого шовінізму.

Крім того, і в своїй фаховій праці лікар нераз несподівано для себе стане перед деякими питаннями живої мови. Збираючи, напр., відомості про попередній стан хворого (апамнесіс), можна часто почути з народніх уст багато таких виразів, що для людини, необізнаної з народньою мовою, будуть незрозумілі; навпаки, для кожного, хто цікавився тією справою, вони дадуть цінний матеріал для української медичної термінології. З другого боку, вживаючи таких чистонародніх висловів на означення певних недуг чи хоробливих обявів, легше порозумітися з селянином: краще можна зорієнтуватися в діагнозі й скоріше переконати хворого та його родину про доцільність тих, а не тих методів лікування, про значення народніх ліків (особливо рослинних), про шкоду від захарів і взагалі нефахових дорадників і т. д. Тут

¹ Охочих познайомитися з цим відсилаю до основного твору Д-ра Івана Огієнка: »Український стилістичний словник«, 1924 р., де ріжниці поміж галицькою й зазбручанською літературною мовою зясовані дуже докладно.

уже й професіональна праця лікаря вимагає певного знайомства з розвитком народньої мови. Для прикладу вкажу на такі вирази, як дімініці (на Володимирщині — опух), бáбиці (біль у животі, дитяча недуга), гостéць, ламанина (ревматизм) і гостечник, пядич (*lycopodium*), миляник, стягач (*saponaria*), буркун, окладник (до чиряків, *melilotus*), як і безліч іншого лічничого зілля з народньої медицини (бобівник, чабрик-чебрик, братики, блекота тощо; деякі анатомічні назви — борлак (Адамове яблоко), склиця (зубна емаль) і т. д.

Лікар-практик на провінції серед українського моря, маючи безпосередню й постійну стичність із народнім життям, ду-

же легко може почути й записати також чимало цінного етнографічного матеріалу, якщо зверне увагу в цей бік. Такий матеріал має безперечну вартість для загальнії науки про рідний край, про народ і його мову — як дзеркало його душі. Іноді зовсім несподівано можна впасти на слід стародавніх народніх звичаїв і вірувань, відгуків ще дохристиянської доби.

Отже й національно-громадянський обовязок, і фахова праця, і чисто-науковий інтерес вимагають від інтелігентних робітників на ниві народнього здоровля — пізнання рідної мови, законів її розвитку, діялектологічних відмін, і врешті — самої душі народу, цебто того ґрунту, що на нім зростає вся та краса.

Володимир-Вол. Д-р А. Річинський.

Граматика малої Лесі. Сторінка для наших молодших.

V. Як живе слово.

Одного погожого ранку, такого повно-світлого та ясновеселого, вибралися ми на річку купатися. Гостював тоді в нас татків товариш, глибокий знавець будови землі та мінералів. Беріг прудкої річки був камянистий, високий, — ми те літо раювали в горах. Наш гість був дзвінковіркій і довго захоплююче розповідав нам про життя всякого каміння. А що найцікавіше, — він із камінців та з гірних скиб ніби з розкритої книжки читав і красномовно оповідав нам про давнину людське життя. Ми слухали, аж дух затаїли.

Викупавшись у холодній гірській водиці, веселі, як ранок, видряпались ми на круту гору й посідали собі в розкішній зеленій полонинці. Вуж ліниво грівся на сонечку, але злякався чужої ходи й стрілою шмигонув під камінь, засичавши незадоволено.

— Дуже гарно й глибокоповчаюче розповідав ти нам про камінці, — зтиха почав мій татко. Їх кожен бачить, та не кожен розуміє, бо людина все сліпа. Таких саме камінців, що свідчать нам про минуле, повно й у людській мові: кожен слова ті говорить, та не кожен їх розуміє. Во ми замало вчимося, щоби глибоко розуміти свою мову. От послухайте, — роз-

повім вам про життя слів, що зверху ніби мертві й немовні.

Як світ складається з людей, а ліс — із дерев, птаство — з пташок, так мова складається із слів. Кожне слово має й своє окреме життя; як про людину можна розповісти довгу історію, так само й про слово можна розказати цікаве оповідання. Слово зароджується, віки росте, множиться й потроху зникає. Як і все, що довкруги нас. Гей би тобі оте каміння, що про нього ми такі дива почули.

От, скажемо, було колись у нас слово уж (вуж, гуж) і визначало мотуз; а від нього пішли слова гуж (ним оглоблі до хамута привязують), гужівка. Через це слово уж-мотуз пішло в нас і слово вуж-змія, бо на мотуза схожа, ота, що під камінь сковалася, а саме слово уж-мотуз давно таки зникло.

Так часом буває, що на старому трухлявому пні буйно відростають молоді паростки.

Давно-давно колись були дорогі шовкові плати, — від них і слова пішли: платок, плаття. Ці плати були тоді як гроші, за них вимінювали, чого кому треба, і від цього слова »плат« повстало наше »платити«. Але давно вже й »плати« поєзнивали, а стародавній промовистий камінчик полишився — це »платити«.

За тих стародавніх часів не було ще таких грошей, як тепер; торгували більше скотом, а слово *скот* визначало наше »гроші«. Гурт скота здався тоді, як і тепер, *товар*; ним торгували, тому й пішло слово *товар*, ніби то крам (товар у крамниці). До товару потрібний був добрий сторож; а що товар був дорогий, тому за сторожа до нього брали тільки близьку, чесну та вірну людіну. Такий сторож коло товару став зватися *товариш*. Минули довгі віки, пішли в нас усякі гроші, що замінили скот чи товар, а стародавні значення — як ото твої голосні камінці — товар-крам та товариш, товаришувати живуть собі вільненько ще й тепер, розповідаючи, хто те розуміє, про свою долю.

— Дякую тобі за щирість, товаришу, — дзвінко сміючись, обізвався наш гість. — Виходить, коли я твій вірний товариш, то ніби я тобі пастух. Та деж твій товар? Це щось пагане.

— Чого пагане? розповідав татко далі. Таж *пастух* удавину був особою дуже поважаною, — це той, хто оберігав свій народ, ніби цар, а тепер на отців духовних кажемо по-старому *пастир*. А що до слова »паганий«, то ми чули від тебе про колишніх римлян; отож по їхньому на »село« казали *pag* (*pagus*), а хто жив у селі, здався паганий (*paganus*), і нічого недоброго в цім слові тоді не було. Згодом пішло християнство, але заводилося воно перше по великих містах, а пагі (*села*) й пагані (*селяне*) довго ще були язичниками й не приймали християнства. От через те й пішло тоді нове значення слова *паганий*, і воно стало визначати ніхриста чи язичника, а згодом паганий почали казати й на недобрих, хоч і охрещених людей, бо вони держалися паганських (ніхристиянських) звичаїв. Від римлян це слово прибликало й до нас, — духовенство занесло.

— Аж тепер я розумію, чому ви, надніпрянці, пишете *паганий*, — бо від ла-

тинського *paganus*; а ми пишемо *поганий*. Це ніби тобі теж стародавній камінчик. От воно що...

Гість дістав олівця й почав собі щось помалу записувати.

— А чим ти пишеш? питаеться татко.

— Як то чим? дивується гість. — Олівцем.

— Олівцем, кажеш? Але ж ти сам добре знаєш, що тепер цих *олівців* із олова не роблять. Колись робили з олова, а тепер сама тільки стара назва лишилася, знову таки наш мовний цікавий і промовистий камінчик. *Пером* уже так само давно не пишемо, а назва таки позосталася. *Стріляти* визначало колись — пускати тільки стрілу, а *городити* — гробд ставити, обносити тином місце для гробда (міста), але старі значення зчасом поширяли, а перші призабулися, тому тепер уже можна »стріляти« з чого хочете, а »городити« можна й свою невелику оселю. І сам гробд може вже бути й гробд.

У такій милій гутірці дзвінкосвітного ранку про мовні камінчики непомітно пробіг нам час, і ми поспішили додому. Йшли крутим берегом рвучкої річки. Навколо повно було каміння, товариші любо собі гуторили, а нова думка про стародавні камінчики в мові глибоко запала мені в голову й не давала спокою. Веселе сонце сіялося вгорі, переливаючи в тіла людські запал до праці, а сердита річка бігла у безвість. Я тихо йшла, повними очима споглядаючи на такий прекрасний, але скрізь загадковий світ Божий... Чи я коли його зрозумію?

Завдання. Подумайте й скажіть, як склалися й що визначають такі слова: *райдуга* чи *веселка*, *Великден*, *верховодити*, *воловодити*, *правопис*, *азбука*, *речівник*, *прикметник*, *дієслово*, *добрідень*, *добривечір*, *мабуть*, *сваволя*, *спасибі*, *помагайбі*.

Від чого пішла назва *чорнило*? Чи добре буде сказати *червоне чорнило*? Чи правду ми кажемо, коли говоримо: я пишу *олівцем*, пишу *пером*? Як повстало й що визначає слово *роздмайтій*?

Дід Огій.

Чистота й правильність української мови.

1. Замітки про

окремі слова.

»Правити« тепер дуже часто вживають в придніпрянській літературній мові в значенні »служити, являтись, бути за«. Так,

М. Гладкий в своїй книжці: »Наша газетна мова« 1928 р. пише: Мов у Самсонова, правити могли за зброю й осячі

щелепи 6. Речення правлять за основу для творення 76. Мовний організм правив ім за духовну зброю 174. Таке «правити» тепер дуже поширене в Великій Україні. Словник ред. Б. Грінченка знає таке «правити за», але прикладів не подає.

За зам. архаїчного *по* (галицьке »після«) тепер дуже шириться в придніпрянській літературній мові. Так, напр., М. Гладкий (»Наша газетна мова«, Київ, 1928) пише: Назви робітників за їх спеціальністю 10. »Стать«, за змістом, має значення помічного дієслова 68. За тою самою конструкцією скомпоновано 96.

Продаж муж., а не жін. роду. Академічний »Рос.-укр. Словник« т. III ст. 566 подає: Дрібний продаж, роздрібний продаж, гуртовий продаж, продаж з торгів, цієї книги немає в продажу, призначений до продажу. Словник Б. Грінченка знає тільки продаж, -жу. Номис ч. 10493: Купля руки пече, а продаж гріє. Н.-Левицький: Несе на продаж. Б. Грінченко, »Під тихими вербами: цим продажем 207. В західно-укр. говорах часом ще маємо архаїчне »продаж« жін. роду, але літературна мова того не вживає. Комісовий продаж.

Мені здається — маю враження. Добрий, простий, широко-народній вираз »мені здається« не слід заступати штучним витвором інтелігентського думання: »маю враження«.

Спеціальний непотрібно шириться в нас і засмічує нам мову. В багатьох випадках легко оминути це чуже слово. Напр.: Я прийшов навмисне (а не: спеціально) до вас. На переховання листів маю осібну (чи окрему, але не спеціальну) скринечку.

Ріжняться від себе — ріжняться між собою. Ми звикли до частого в нас виразу: »ріжняться між собою« Л. Бурачинська в »Новій Хаті« ч. 1 ц. р. ст. 3. вживає добреого народного виразу: ріж-

няться від себе, а саме: »Всі ці часописи ріжняться від себе рівнем подаваного матеріялу«.

Батьківщина. Велико-українська літературна мова найчастіше вживає слова батьківщина, не »вітчина«. »Світ Дитини« ч. 6 ц. р. ст. 159 пише: Любов вітчини, ліпше було б: Любов до батьківщини. Академічний »Російсько-український Словник правничої мови«, Київ, 1926 р., на ст. 107 подає: »Отечество — батьківщина, рідний край, рідна країна, стародавнє отчизна«; як бачимо, слова »вітчина« навіть не згадано. Нема слова »вітчина« і в Словнику Б. Грінченка.

Який, яка, яке на початку побічного речення — це рідкий вираз, а ліпші стилісти нашої мови навіть оминають його. Треба частіше вживати народного живого що. Ось, напр., »Кооперативна Республіка« ч. 1 цього року аж занадто вже часто вживає »який« зам. рідного »що« Напр. ст. 1-3: Кооперативне гуртування, яке (ліпше: що) є одною з форм; Крок, який (ліпше: що його) можна охрестити; Падав на тих, які (ліпше: що) завинили; Довгів, про які (ліпше: що про них) ми чули; Були тими, які (що) збагачувалися; Населення, яке (що) платячи податки і т. п. Або ось ч. 1 »Нової Хати« ц. р., що без міри багато вживає »якого« зам. рідного що (див. ст. 3-4): Пригадаю анкету, яку (що її) перевела; Питання, які (що їх) тут обговорюють; Жінка, яка (що) доказала і сила т. п. »Нова Зоря« ч. 1 ц. р.: З тими самими думками, які (що їх) ширив досі. Непотрібно часте це »який« і в »Меті« ч. 2 ц. р. ст. 2: Світ, в якому (що в нім), Родина, яка (що) на хвилину і т. п.

»22 літа гетьманування Мазепи« (»Вогні« ч. 5 ц. р.. ст. 4) — принято в в.-у. літературній мові казати: 22 роки. Кажемо: 1 рік, 2-3-4 роки, 5-20 літ або років, 21 рік, 22-24 роки, 25-30 літ або років і т. д.

2. Архаїзми.

В західно-українських говорах дуже багато найріжніших архаїзмів, цебто стародавніх виразів. Частина їх вільно живе собі ще й тепер, а частина потроху виходить із мови, і вже відчуваються за слова перестарілі. Ці архаїзми часом звуть

у нас московізмами (бо в російській мові їх ще вільно вживають), але зовсім не слухно, — це наші місцеві діалектичні стародавні слова, що їх колись вільно вживали в нашій мові.

Скривати — ховати. »Нова Зоря« ч. 1

ц. р. ст. 1 пише: »Японська преса навіть не скриває того«. Архаїчного »скривати« придніпрянська літературна мова вже не вживає, хоч воно відоме в старших виданнях. Замість »скривати« тепер пишуть »ховати, тайти«. Академічний »Рос.-укр. Словник правничої мови« на рос. слово »скривати« українського »скривати« вже зовсім не подає. В зах.-укр. говорах »скривати« ще живе.

Бичувати — це стародавнє наше слово, що тепер уже зовсім не відоме в східно-українських говорах і придніпрянській літературі. Живе ще трохи в говорах західних. »Мета« ч. 2 ц. р. ст. 2 пише: »Бичують болем заведених мрій«. Словник Б. Грінченка в такім значенні не знає зовсім цього слова, — на те вживається »батожити, пужити, сікти« і т. п. Академічний словник живої мови не знає »бичувати« під »бить«, але подає його під »бичевати«, певне тільки як слово західно-українське. Додам ще, що східно-українські говори дуже рідко знають слово »бич«, тоді як західні знають його частенько».

Вільний — свободний. »Життя й знан-

ня« ч. 1 ц. р. ст. 11 пише: »Бій за право свободного культурного розвитку«. Слово »вільний« потроху заступає »свободний«, це останнє вже стало рідким, архаїчним.

Двотижневик — двохтижневик. »Хліборобський Шлях« ч. 1 ц. р. ст. 1, умістивши в заголовку »двохтижневик«, в другім рядку передової дає »двотижневик«. Це не помилка. Зложення числівника з іменником робиться в нашій мові чотирма способами (див. мою працю: »Чистота й правильність української мови«, Львів, 1925 р. ст. 167-169), з них дво- і двохнайчастіші. Стародавні форми знають тільки дво-, ніколи двох-, новіші — двох- (їх часом звуть московізмами, але це також наші форми). Ось тому в заголовку ліпше дати нашу стародавню форму »двотижневик«.

»Побідила ліста учителя« (»Час« черновецький 5. І. ц. р.). »Побідити« старе наше слово, потроху вступає своє місце новому »перемогти«, що й панує в літературній мові. »Ліста вчителя перемогла« напише добрий стиліст.

3. Полонізми.

Піднести — підняти. »Піднести« замість »підняти« занадто вже непотрібно шириться в українській літературній мові. Повстало воно за польським podnosić, podnieść. »Хліборобський Шлях« ч. 1 ц. р. ст. 1 пише: »Досвід і знання хочуть віддати важкій праці над піднесенням приниженого маєстату«; ужгородське »Українське Слово« ч. 1 ц. р. ст. 1: »По змозі своїх сил старалося піднести національну свідомість«. Чому не сказати в цих випадках »підняття, підіймати, підняти, збільшити«? Слово »піднести« в укр. народній мові звичайно визначає »помогти нести«; польське podnosić — піднімати те, що впало, піднімати догори; наше »підносити« такого значення не тільки не має, але воно йому логічно противне. В західно-українських говорах це слово, за польським впливом, дуже поширене. Словник Б. Грінченка не знає цього слова, проминув його, але подає гарні приклади на »піднімати«: Дай нам народній дух з занепаду підняти, Народ таїй гук підняв. Думи укр.: Угору руки

підіймали. Підняла китаечку та й заголосила, Чуб. V. 375. Таких людей підіймати наукою, Куліш. На сміх підіймати. Дим до неба підіймавсь, Шевченко. Знятись на ноги. Зняти питання. Підо впливом літературної галицької мови »піднести« примандрувало й до придніпрянської літературної мови; так, його вже непотрібно подає »Рос.-укр. сл. правничої мови« ст. 129, але тільки в виразі: Підносити, піднести питання. Академічний »Рос.-укр. сл.« т. I 72 подає »підносити, -ся«. але додає, що це вираз »галицький«.

Протяг починає загрожувати нашій літературній мові, особливо в незgrabній формі »на протязі«. В більшості виразів ці »протягом«, »на протязі« зовсім не потрібні. »Нова Хата« ч. 1 ц. р. не скупиться на такі »протяги«. Напр.: »Ви на протязі року найрозсудніша істота« ст. 2 замість: Ви цілий рік найрозсудніша істота. Або: На протязі року обіцюємо 2, замість: Цілий рік (в році) обіцюємо. Вони не вдергалися на довший протяг часу 3, замість: Вони не вдергалися на довший

час і т. п. Одне наше Товариство пише мені: »Обіжник перешлемо Вам на про-

тязі слідуючого тижня«, а буде зовсім добре і без цього »протягу«.

4. Московізми.

Падіння — упадок. Д-р М. Андрусяк в «Літопис Червоної Калини» ч. 1 ц. р. ст. 17 пише: »З його упадком«. Треба бути обережним зо словами на -ок або на -ка, що визначають дію, бо більшість їх — противна духові нашої мови. Див. про це цінну працю А. Вовка: Наросток -ка в дієслівних іменниках («Збірник Секції граматики української мови» 1930 р., Київ). Академічний »Рос.-укр. словник правничої мови« на ст. 212 на рос. слово, »упадок« подає: занепад, занепадання, підупад, а слова »упадок« тут зовсім нема. Словник Б. Грінченка подає »упадок« тільки як рос. »падеж«: упадок на свині, упадок на скот.

Самовідець, а не очевидець. Інж. Іван Пекарчук в »Літопис Червоної Калини« ч. 1 ц. р. ст. 8 пише: »Я, як очевидець хочу подати короткий опис«. Очевидець — це московізм у нашій мові, маємо розскішне своє стародавнє слово »самові-

дець«. Академічний »Рос.-укр. словник правничої мови« 1926 р. на ст. 113 подає: »очевидець — самовідець, наочний свідок«, а про »очевидця« й згадки нема, як не знає його й Словник Б. Грінченка. Слово »самовідець« знає вже наша Остромирова Євангелія 1056 р.

Урядовий, а не правительственный. Черновецький »Час« 5 січня ц. р. пише: »З правительственных кругів«. Це московізм, ліпше вживати теж старого нашого »урядовий«. Академічний »Рос.-укр. словник« 1928 р. т. III ст. 433 для рос. слова »правительственный« дає тільки »урядовий«.

„Удень і вночі“ — це пануюча форма в придніпрянській літературній мові, російське »днем и ночью«. »Нова Зоря« ч. 1 ц. р. пише: »Працюють днем і нічю«; цю, подібну до російської, форму часом читаємо і в інших західно-українських виданнях.

5. Відповідь на запитання наших читачів.

Рідний, рідна. Запитує мене п. Сергій Яковець із Шубкова, »як правильно писати: »рідня чи рідна«. Цебто, рідна мова чи рідня мова, а тому даю ширше вияснення. Східно-українські говори, а також і велико-українська літературна мова, знають тільки рідний, рідна, а форм рідній, рідня не вживають. Так, П. Куліш у »Чорний Раді« 1847 р. пише: Батько рідний 266, Рідна сестра 178, Рідного брата 123, Рідного сина 414, Із рідним братом 21. М. Старицький, »Поезії«, Київ, 1908 р.: Рідний край 28, Рідний люд 65, Суло моя рідна 21, Рідне поле 60, Рідного села 119, Рідної ропи 60, Рідної країни 75, Рідному краю 300, З рідних хат 110. Б. Грінченко в »Під тихими вербами«, Київ, 1910 р., пише: Рідна 267, Рідної 267, 281. М. Левицький, »Українська граматика« 1923 р.: Рідного краю 5, 41, Рідної мови 3, Рідну пісню 3. М. Коцюбинський, »Оповідання«, т. I, Київ, 1903 р.: Рідним краєм 14. 28, Рідної 28. В говорах західно-українських, також і на Західній Волині, знане рідній, рідня; так часом у Галичині й пишуть: В.

Бирчак, »Василько Ростиславич« 1923 р. т. II: Рідня кров 40, 111. Але й письменники західно-українські так часто пишуть р'дний, рідна. Ів. Франко, »З вершин« 1887 р.: Рідного краю 24. Ст. Смаль-Стоцький, Граматика 1914 р.: Вчиться рідної мови 12. В. Щурат, »Пісня про Роланда« 1918 р.: Рідний брат 103. У старих українських Думах (видання 1920 р.) маємо те саме: Рідний отець 113, За рідного брата 81, Рідною кровю 67, Рідними братами 145. Отож, як бачимо, всі старші письменники писали й тепер пишуть: рідний, рідна мова, а не рідня мова.

Пол. Багато священиків із Волині запитують мене, яким словом перекладати стародавнє полъ. Старослов'янське полъ визначало не тільки »половину« взагалі, але й половину роду людського, напр. уже в Євангелії Остромира 1056 р. читаємо: *Младенъцъ мжжыска полоу* Лк. 2¹⁸, Книга пророків із рукопису (відпис) Упиря Лихого 1047 р.: *Б жиыстѣ полъ* 282. Це слово в мовах слов'янських бренить так: болг. пасмина, серб. пол, чеське plet,

польське рієс. Так само й по-українсько-му маємо старі наші »пол« або »плоть«: женського полу або жіночої плоти. Словник Б. Грінченка подає »стать«: Жіноча стать, Чоловіча стать; у Свидницького, »Люборацькі« 76 маємо: Жіноча стать убратиметься аки біси 76. Академічний »Російсько-український словник« 1924 р. т. I. ст. 281 дає: Жіноча стать. Академічний »Словник правничої мови« 1926 р. ст. 133 слово »пол« перекладає: »пол (чоловічий, жіночий), рід, стать (стати); старовинне, тепер не вживане — стан«. По Великій Україні тепер найчастіше вживають »стать«. Слово »мужеський« — старе наше слово, але вільно вживається

(мужеський рід, мужеський пол, мужеської стати), хоч потроху вступає своє місце народньому »чоловічий«.

Злодій. Вд. п. А. Горуцький звертає увагу на невідповідне значення слова »злодій«, що мало б визначати того, хто будь яке зло діє, а хто краде, той »крадій«. Про »злодія« розповідаю докладніше в своїй праці »Життя слів« в дальших числах »Р. М.«.

Українська шкільна термінологія. Вд. учитель Б. З. Про шкільну термінологію буде в »Р. М. статейка.

Українська канцелярійна мова. Вд. о. І. Вовківський. Про канцелярійну мову в »Р. М.« буде окрема статейка.

Ріжне.

Плекання рідної мови. Головний Виділ »Союзу Українок« у Львові видає у січні місяці ц. р. такого обіжника ч. 14. »До всіх Філій Союзу Українок, В справах культурно-освітніх. З почину й під Редакцією Проф. Др. Івана Огієнка зачав виходити у Варшаві з днем 1. січня б. р. науково-популярний місячник п. з.: »Рідна Мова«, що поставив собі завданням ширити належне знання рідної мови серед широких кругів нашого громадянства. Доказувати корисність і необхідність такого журналу — річ зайва. Всі культурні нації держать багатством, красою й чистотою рідної мови та працюють над її розвитком. Справа плекання рідної мови не може бути байдужна українському жіноцтву. Жінка є першою вчителькою своєї дитини, вона передає рідну мову, цю підвалину своєї нації, майбутньому поколінню. Тому то завданням жінки є стояти на сторожі чистоти й краси рідної мови. З жалем треба ствердити, що цю велику, культурну місію українська жінка не словлює як слід тому, що вона сама не має належного знання рідної мови. Тоді, коли жінки інших націй вважають питанням своєї амбіції вживати правильну й гарну мову, то мова, що нею говорить і пише наша галицька інтелігентка, є здебільше жахлива. І таку занечищену, окалічену мову передають українські матері своїм дітям! Українське зорганізоване жіноцтво повинно старатися з усіх сил змінити це невідрадне становище та ширити всіма засобами культу рідної мови. Національним обов'язком та питанням чести й гідності кожної української громадянки мусить бути не лише оборона прав української мови на кожному кроці, але й плекання чистоти й краси рідної мови. Головний Виділ С. У. завзвичає отцим всі Філії С. У. підтримати всіма засобами акцію плекання рідної

мови. В тій цілі поручаємо Філіям С. У.: 1. Педиплачувати журнал »Рідна Мова« (залучаємо проспект та поштовий чек). 2. Ширити журнал »Рідна Мова« між членами С. У. 3. Зацікавити акцією плекання рідної мови членів С. У., головно членів освітньої секції та молодь і подбати про заснування при Філії С. У. окремого Гуртка плекання рідної мови. Цей гурток буде в постійному звязку з редакцією »Рідної Мови«, від якої одержить всі поради, вияснення та начеркнення пляну праці. Обидві ці справі, а саме: боротьбу з неграмотністю та плекання рідної мови поручаємо найпильнішій увазі наших Філій та вважаємо їх за чергове, найважніше завдання зорганізованого жіноцтва в культурно-освітній ділянці. Звідомлення з обох акцій прохасмо надсилати до Г. В.

»Фонд Рідної Мови«. Дбаючи про належний розвиток української літературної мови, яко головної ділянки рідної культури, зложили на »Фонд Рідної Мови«: Вд. Гетьман Павло Скоропадський — 21 зл., Свящ. Ол. Чубук-Подільський — 15 зл., Іван Лютий, »Хата Козака« в Івацевичах — 50 гр., Ом. Омецінський із Тернополя — 2 зл., інж. В. Баричко з Львова — 50 гр., Т. Т. Ганушевський із Коломиї — 1 зл., свящ. Д. Лещинський із Торонто — 7 40 зл.

А разом — 47 зл. 40 гр.

Усім цим Добродіям Рідної Мови Редакція складає свою сердечну подяку. Тільки при щедрій однодушній допомозі на »Фонд Рідної Мови« широкого нашого громадянства та наших інституцій зможемо створити поважний центр для вивчення рідної мови. Продовження цього списку подамо в дальшому числі.

Чвертьрічні передплатники, що не поновлять передплати, ч. 4-го »Рідної Мови« не одержать.

ЗМІСТ 3-го ЧИСЛА »РІДНОЇ МОВИ«: *Проф. Д-р Григорій Ільїнський*: Походження українських слів: 2. Осоружний, 3. Лохнутти-сумувати. *Проф. Д-р Іван Огієнко*: Знакіаний в дмінок мужеського роду в формі родового. *Мр Йосип Шемлей*: Орудний однини ж ночих іменників в українських говорах. *Д-р Іван Мар. Крушельницький*: Кутик чи куток? *Д-р Антін Княжинський*: Єднальний злучник *і, й, та, та й* і закони милозвучності. *Д-р Вол. Виноградський*: Гільсменицька мова в Галичині. *Д-р А. Річинський*: Рідна мова й лікар на провінції. *Дід Огій*: Граматика малої Лесі. *Проф. Ів. Огієнко*: Чистота й правильність укр. мови. Відповідь на запитання наших читачів. *Ріжне*. Адреса »Рідної Мови«: Warszawa, ul. Stalowa 25 т. 10. Річно 6 зл., піврічно 3 зл., чвертьрічно 1·50.